

LA CIÈNCIA A MENORCA EN EL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XX

Josep Miquel Vidal Hernández

Institut Menorquí d'Estudis.

Paraules clau: *Menorca en el segle XX, naturalistes locals, biologia marina, ictiologia, meteorologia, Ateneu de Maó.*

Science in Minorca in the first third of 20th century.

Summary: *This paper summarizes the development of science in the first third of 20th in Minorca, with special interest by the naturalists and by the role of the institutions in this period.*

Key words: *Minorca in the 20th century, local naturalists, marine biology, ichthyology, meteorology, Mao's Ateneo.*

1. Antecedents

El darrer terç del segle XIX fou una època en què Menorca va conèixer una generació de científics sense precedents que va donar a llum una sèrie de treballs d'investigació de gran qualitat (Vidal Hernández, 1999). Aquests científics van ser Cardona i Orfila (1833-1892), Rodríguez Femenias (1939-2005), Francesc Prieto i Caules (1840-1884), Maurici Hernández Ponsetí (1859-1932) i d'altres afeccionats de menor entitat, alguns dels quals van col·laborar amb ells d'una manera regular. Juntament amb aquests illencs, estudiaren Menorca nombrosos investigadors forans que van arribar a l'illa gràcies a l'atracció cap a la Mediterrània que sentien els científics europeus. Entre aquests personatges destaquen Willkomm, Helgemeier, Semper, Maximilian Braun, l'Hermite i Nolan, alguns dels quals visitaren l'illa en diverses ocasions. Fruit d'aquestes visites fou l'establiment d'una veritable xarxa científica en el sentit actual d'aquest terme que va promoure els intercanvis materials, les consultes epistolars i els viatges (Vidal Hernández, 2002).

L'activitat d'aquesta xarxa d'investigadors va tenir com a conseqüència l'aparició de diversos articles en revistes europees referits a algun aspecte de la fauna i la flora de Menorca i, a més, que els mateixos menorquins encetassin una producció científica autòctona, en la qual cal destacar els catàlegs de coleòpters de Cardona i Orfila i els treballs sobre ficològia de la Mediterrània occidental de Rodríguez Femenias.

En les dècades de trànsit del segle XIX al XX, tots aquests personatges van anar de-

sapareixent —tant els illencs com els forans— i el recanvi generacional va originar unes modificacions significatives, si no en la manera de fer ciència, que, en el camp de les ciències naturals, era clarament la mateixa que abans, sí en les circumstàncies que envoltaven els investigadors i la seva mateixa formació. Estudiar aquests canvis i les seves conseqüències sobre el coneixement del medi biològic de l'illa és el propòsit d'aquest article.

2. Naturalistes i altres científics a Menorca

L'únic científic de la generació del segle XIX que va romandre actiu durant bona part del primer terç del segle XX fou Maurici Hernández. En aquest sentit cal dir que el fet que l'any 1904 Rodríguez Femenias publicés una de les seves obres més importants, la *Flórmula de Menorca*, no implica que l'hagués elaborada en aquella època. De fet, l'obra era el resultat de tota la seva vida de botànic i, a més, és probable que la part de les fanerògames ja estigués impresa des dels darrers anys del segle XIX (Camarasa, 2003).

Maurici Hernández fou realment un científic de la generació anterior, els membres de la qual o no van tenir estudis o van destacar en activitats científiques que no tenien res a veure amb el que havien estudiat. Així fou també en el cas d'Hernández, farmacèutic de formació i de professió —va obrir la seva farmàcia l'any 1886 i la va mantenir durant tota la seva vida, alhora que ocupà el càrrec de director del Laboratori Municipal, creat l'any 1913—, l'activitat principal del qual, però, la va desenvolupar en el camp de la meteorologia amb una dedicació més característica d'un professional que d'un afeccionat.

Per obtenir les seves mesures meteorològiques va instal·lar un observatori al terrat de casa seva, que era també on hi havia la farmàcia, i a partir de l'any 1887 va enviar els resultats de les seves observacions regularment a l'observatori de Madrid i al Bureau Central Météorologique de France (Carreras Verdaguer, 1979: 204-214).

A partir de la instal·lació a Menorca de la telegrafia sense fils, Hernández va començar a enviar les seves observacions a les esmentades institucions via telegràfica a raó d'un telegrama diari que, des del 1896 i a petició de l'Observatori de Madrid, es va convertir en dos i, finalment, en tres, quan l'any 1920 un acord internacional va establir la recomanació que les observacions meteorològiques es fessin arribar a les estacions centrals tres cops al dia, és a dir, el resultat de cadascuna de les tres observacions diàries s'havia de trametre individualment.

Hernández va dur a terme aquesta tasca amb regularitat i durant els darrers anys de la seva vida va tenir l'ajut de les seves filles, les quals, després de la seva mort, van continuar amb la seva tasca fins a la creació de l'Observatori Meteorològic de Maó del Servei Nacional de Meteorologia, l'any 1923.

A més de la seva col·laboració amb els centres esmentats, Maurici Hernández va proporcionar resums de les seves observacions meteorològiques a Eduard Fontserè i a Pau Vila, amb el primer dels quals va establir contactes en relació amb la creació del Servei Meteorològic de Catalunya (1922), però la mort, l'any 1922, li sobrevingué abans d'establir una col·laboració significativa.

Jaume Ferrer Aledo (1856-1956), per la seva data de naixença, hauria de ser considerat un membre de la generació del segle XIX, però, curiosament, no té gairebé cap publicació científica anterior al 1900, mentre que el nombre d'articles i fulletons publicats a partir

d'aquesta data supera la seixantena. El fet que estudiàs farmàcia, com Maurici Hernández, però dedicàs la seva activitat científica a un camp diferent, en el seu cas la ictiologia, també el col·loca en el grup dels afeccionats il·lustres que contribuïren eficaçment al progrés de les ciències naturals en el segle XIX.

La majoria de les seves publicacions tractaven temes relacionats amb el medi natural de Menorca i, molt especialment, amb temes de biologia marina, però també va abordar freqüentment els temes històrics —història de l'educació— i etnològics relacionats amb el món de la mar i, fins i tot, divulgatius dels nous descobriments de la ciència de principi del segle XX. Entre les seves obres més importants en el camp de la biologia destaca el *Catálogo de los peces de Menorca*, del qual l'autor va fer dues versions, l'una publicada l'any 1906, i l'altra, l'any 1930. La primera versió contenia dues-cents dinou espècies i incloïa un índex on apareixien els seus noms populars per facilitar als profans la recerca dels noms científics dins del catàleg. La segona versió va aparèixer a les pàgines de la *Revista de Menorca* i l'autor hi havia introduït dues novetats importants: d'una banda, havia inclòs totes les addicions que ell mateix havia fet a la fauna ictiològica de Menorca, disset en total, i, de l'altra, havia adequat la nomenclatura científica del primer catàleg a la que havia proposat Fernando de Buen l'any 1926.

Entre les seves recerques de camp cal destacar que va trobar una espècie desconeguda de gòbit que va enviar a Odón de Buen —amb qui l'unia una bona amistat— per tal que l'estudiàs. El resultat fou que de Buen va comprovar que es tractava d'una espècie nova per a la ciència que va batejar amb el nom d'*Aphia ferrerii* en honor al seu descobridor.

Entre els científics que des del punt de vista generacional s'han de considerar pròpiament del segle XX sobresurten quatre personatges: Josep M. Jansà Guardiola (1902-1994), Emiliano Castaños (1888-1974) i els germans Jaume (1883-1932) i Francesc Ferrer Hernández. Malgrat que la trajectòria i els interessos de cadascun d'ells és molt diferent, tenen una característica comuna que és la que identifica la ciència a Menorca i segurament a bona part de l'Estat espanyol a principi del segle XX: tots ells són professionals formats a la universitat i desenvolupen la seva vida com a investigadors en el camp del qual van rebre formació. Aquest fet ens mostra com s'inicia en aquesta època la professionalització de la ciència en àmbit local, fenomen que globalment havia començat amb la Il·lustració i que ara arribava a un terreny, el dels estudis locals, que fins a aquell moment havia estat privilegi dels afeccionats, els quals, a partir d'ara, sense desaparèixer del tot, hauran de veure com el seu antic territori és envaït pels nous professionals de la ciència.

Els dos primers personatges esmentats no havien nascut a Menorca, però van realitzar una part important de la seva obra científica a l'illa. El primer dels dos, Josep M. Jansà, havia nascut a Reus i es traslladà a Maó amb la seva família quan el seu pare, catedràtic de matemàtiques, fou destinat a l'Institut General Tècnic de Maó. Va estudiar la carrera de ciències físiques a la Universitat de Barcelona en la modalitat d'ensenyament no presencial i, quan finalitzà els seus estudis (1926), entrà com a observador a l'Observatori Meteorològic de Maó del recentment creat Servicio Meteorológico Español (1920), càrrec interí que va ocupar fins que l'any 1929 guanyà unes oposicions a auxiliar de meteorologia. L'any 1933 el mateix organisme meteorològic estatal va crear el Centre Meteorològic de les Balears, el qual, però, no es pogué posar en marxa per manca de meteoròlegs facultatius a les Illes. Per aquest motiu, quan, poc temps després, Josep Maria Jansà obtingué la titulació corresponent, el Servicio Meteorológico Español acceptà que el Centre s'establís a Maó. Açò no només es

degué al fet que Jansà fos l'únic meteoròleg facultatiu de les illes Balears, sinó també que l'únic observatori de les Illes propietat de l'organisme central i servit pel seu propi personal era el de Maó. D'aquesta manera, Jansà ocupà el càrrec de cap del Centre Meteorològic de les Balears i l'Observatori de Maó passà a ser l'oficina central de l'arxipèlag fins que va començar la Guerra Civil (Vidal Hernández, 2003).

L'obra més important de Jansà durant l'època que estudiem fou *Contribución al estudio de la tramontana en Menorca*, que, per la seva extensió, publicà en diversos lliuraments al llarg de tres anys a la *Revista de Menorca* (1930-1933) i que també fou editat en forma de llibre pel Servicio Meteorológico Español (1933). Aquesta obra primerenca de Jansà avui és considerada com una de les primeres contribucions científiques a l'estudi d'un fenomen meteorològic, la tramuntana, d'importància cabdal per a totes les terres de la conca occidental de la Mediterrània.

En el treball, l'autor estudiava el fenomen de la tramuntana a partir de les observacions que va fer a l'Observatori de Maó entre el 1926 i el 1930. Malgrat les limitacions per treure conclusions de validesa general a partir d'una sèrie de dades tan curta, Jansà fou capaç d'obtenir valors acceptables per a la intensitat de la tramuntana sobre l'illa de Menorca, la seva freqüència mensual, la seva durada mitjana i la seva distribució horària. També va poder estudiar la relació existent entre la tramuntana i la pressió atmosfèrica, la temperatura, la humitat de l'aire en superfície, la nuvolositat i la pluja.

De tots aquests aspectes, el que interessava més Jansà era la relació de la tramuntana amb la pressió atmosfèrica, perquè d'aquesta manera pensava poder esbrinar l'origen del fenomen. El primer que va veure és que la tramuntana sempre bufa quan la pressió local puja i que la intensitat del vent no està relacionada d'una manera directa amb el gradient de pressió a la vora de Menorca, la qual cosa significa que l'origen del vent no és estrictament local. A partir d'aquesta idea, Jansà va veure que havia de cercar un lligam entre la tramuntana i les configuracions de pressió de la Mediterrània occidental i de l'Europa sud i central, i va aconseguir determinar els diferents tipus de configuracions de pressió que provoquen la tramuntana a Menorca. A més, va establir algunes hipòtesis quant a les característiques del vent amb cada tipus de configuració i en relació amb les èpoques en què normalment es presentaven. Anys més tard, el 1943, Jansà amplià aquest tema en una monografia titulada *Notas para una climatología de Menorca (Islas Baleares): Vientos en altura* (1943), on el meteoròleg explotava les noves dades que li proporcionaven els globus sonda meteorològics que des de feia poc temps s'utilitzaven en els observatoris de les illes Balears.

Emiliano Castaños, el segon personatge esmentat, havia nascut a Toledo i arribà a Menorca l'any 1915 com a catedràtic d'història natural i higiene de l'Institut General Tècnic de Maó, després de passar una temporada com a becari a l'Estación de Biología Marina de Santander i d'haver exercit com a professor ajudant a l'Institut de Toledo i com a catedràtic interí en el de Cartagena. Després d'una primera estada a Menorca, marxà a Osca i Badajoz i l'any 1919 retornà a l'illa, on va romandre fins a l'acabament de la Guerra Civil (Canut Ruiz, Amorós Portoles, 1988).

A Menorca va col·laborar activament amb l'Ateneu de Maó i va publicar diversos articles a la *Revista de Menorca*, el més important dels quals, publicat mentre Castaños era a Osca, fou un «Catálogo de los mamíferos de Menorca», que contenia vint-i-dues espècies que es criaven naturalment a l'illa, però introduïdes per l'home en un moment o altre de la història insular. Al final de l'article facilitava una llista amb la sinonímia de cadascuna de les

espècies esmentades i una altra en ordre alfabètic dels noms en la variant menorquina acompanyats de la seva traducció a l'espanyol.

L'any 1933 Castaños va contribuir d'una manera decisiva a organitzar l'expedició científica a Menorca de la Societat Catalana d'Història Natural, de la qual ens ocuparem més endavant i en la qual participà una significativa representació dels més importants estudiosos de les ciències naturals a Catalunya. Castaños fou el seu amfitrió durant tota la seva estada a l'illa i, abans de la seva arribada, els trameté una extensa bibliografia de publicacions sobre el medi natural de Menorca, per tal que tinguessin tota la informació disponible per preparar el viatge; bibliografia que, amb algunes ampliacions, fou publicada després per l'esmentada Societat.

La seva troballa més important, conseqüència de la recerca de camp, fou un nou blènnid del gènere *Lypophrys*, que va trobar i va descriure ell mateix en un article publicat pel Butlletí de la Societat Catalana d'Història Natural. Aquesta nova espècie per a la ciència que Castaños va capturar al port de Maó rep el nom de *Lipophrys nigriceps portmahonis* (Castaños, 1933) i és un endemisme de la riba meridional de la Mediterrània.

El cas dels germans Ferrer Hernández fou diferent al dels científics abans esmentats i correspon a un perfil que en els segles anteriors al xx només s'havia donat en comptades ocasions a Menorca, però que, a partir d'aquell moment i, sobretot, a partir de la segona meitat del segle xx, serà cada vegada més freqüent. En efecte, a partir d'aquesta època cada vegada són més els menorquins que segueixen una carrera científica que desenvolupen professionalment fora de Menorca, sense deixar, però, d'ocupar-se dels temes illencs situats dins del marc de les seves recerques normals.¹

Així, Jaume Ferrer Hernández va estudiar a Barcelona les llicenciatures de farmàcia i de ciències fisicoquímiques i es doctorà a la Universitat de Madrid amb una tesi que titulà *Acción del peróxido de hidrógeno sobre el selenio en presencia de óxidos metálicos*. Va guanyar una càtedra de química orgànica a la Facultat de Ciències de la Universitat de Sevilla, va publicar diversos treballs de la seva especialitat i durant els estius col·laborà amb Odón de Buen a l'Institut de Biología Marina de Màlaga realitzant treballs quimicobiològics i impartint cursos sobre química de la mar. Com a conseqüència de la seva dedicació professional, va tenir poc temps per ocupar-se dels temes menorquins, però, tot i així, en la seva primera època publicà a la *Revista de Menorca* diversos articles relatius a la geologia de l'illa i una anàlisi química del formatge de Menorca (1922). A més, també va dur a terme un treball sobre ictiologia de les Illes Balears on va incloure diverses espècies recollides a Menorca.

Francesc Ferrer Hernández fou professor auxiliar de ciències naturals a la Universitat de Madrid i un dels seus camps preferits d'investigació fou el dels espongiaris, en el qual destacà notablement. En una de les seves publicacions més importants dintre d'aquest camp, *Fauna del Mediterráneo occidental: esponjas españolas* (1917), l'autor donà a conèixer diferents esponges noves per a la ciència i, entre aquestes, un exemplar menorquí molt abundant a les pedres que sobresurten en el fons arenós del port de Maó que havia trobat l'any 1915 i al qual va batejar amb el nom d'*Axinella mahonensis*. Al Congrés Nacional de Pesca

1. Aquestes dades i altres informacions sobre personatges de les quals no indicam cap font particular s'han obtingut del butlletí de l'Ateneu de Maó i les dades sobre les publicacions dels catàlegs de diverses biblioteques de Menorca.

Marítima (1918) va presentar un informe justificant la conveniència que es dugués a terme un experiment de cultiu d'esponges marines susceptibles de ser utilitzades en la fabricació d'esponges de bany al port de Maó, pel fet que en aquest port es criava espontàniament *Spongia officinalis* var. *Mollissima*, la millor per a aquest propòsit. Com el seu germà, també va col·laborar en diverses ocasions amb Odón de Buen i, en el seu cas, embarcat en les campanyes estiuenques d'exploració oceanogràfica d'aquest científic. Així, tenim documentada la seva participació en la campanya duta a terme per de Buen a bord del *Giralda* en aigües de l'estret de Gibraltar l'estiu de l'any 1920, al final del qual la campanya es perllongà fins a Menorca i la conca occidental de la Mediterrània.

3. Naturalistes estrangers i espanyols a Menorca en el primer terç del segle xx

Les visites de naturalistes forans a l'illa durant el primer terç del segle xx van ser més freqüents que no havien estat durant el darrer terç del segle anterior, amb la novetat que entre aquests visitants van tenir un pes important quant a nombre els viatgers procedents de l'Estat espanyol, els quals, en el segle xix, havien mancat gairebé per complet. També fou una característica de tots aquests personatges, ja iniciada amb anterioritat, però que es refermà en aquesta època, que el tema d'investigació que els ocupava sempre feia referència, com a mínim, a dues de les illes Balears. Quant a resultats, foren els estrangers els qui van encetar les línies de recerca que al llarg del segle es van mostrar més productives, de les quals aquí ens ocuparem de tres.

La primera línia correspon a l'estudi de la fauna prehumana de les illes Balears i fou iniciada per Dorotea Minola Bate (1879-1951), una paleontòloga anglesa que va visitar Mallorca l'any 1908, després de passar per Malta i Xipre, i que, l'any 1911, gràcies a un ajut de la Percy Sladen Fund, va poder residir una temporada a Menorca. Les seves investigacions, dutes a terme a les dues illes, li van permetre trobar i descriure les restes fòssils de diversos mamífers prehumans desconeguts fins aleshores, entre els quals destaquen les restes d'una cabra nana autòctona de les illes Balears, el *Myotragus balearicus*, i les d'una musaranya també autòctona, el *Nesiosites hidalgo*. A més, va trobar restes d'una tortuga gegant a la zona del cap Bajolí (Ciutadella) i restes de sauris, amfibis i ocells a diverses localitats de l'illa.

La segona línia d'investigació, que s'ha mantingut viva i fecunda al llarg del segle xx, correspon a l'estudi de les sargantanes dels illots costaners de Mallorca i Menorca, els principals impulsors del qual van ser els herpetòlegs alemanys. Els estudis s'iniciaren en el segle xix de la mà de Maximilian Braun (1850-1930), que visità Menorca en dues ocasions, i J. von Bedriaga (1855-1906), que no va viatjar a Menorca però que va estudiar diversos exemplars de l'illa de l'Aire. Aquests estudis foren continuats per diversos investigadors, entre ells, Lorenz Muller (1868-1953) i Martin Eisentraut (1902-1994). No sabem si cap d'aquests darrers arribà a visitar mai Menorca, però, en tot cas, el segon va dur a terme diverses campanyes a les illes Balears entre el 1928 i el 1930. Muller fou un dels primers herpetòlegs que es va ocupar amb criteris moderns de la variabilitat intraespecífica de les sargantanes dels illots costaners de les illes Balears, i Eisentraut fou el primer a iniciar les observacions sobre el comportament i l'ecologia de les sargantanes dels illots costaners (Pérez Mellado, 2005).

La tercera línia d'investigació —en aquest cas més aviat camp d'investigació—, que s'ha mostrat molt fructífera al llarg del segle XX, correspon als estudis geològics en general. També aquests estudis són deutors d'uns treballs pioners realitzats el darrer terç del segle XIX per Hermite i continuats, a la seva mort, pel seu ajudant Nolan, els quals escriviren sengles treballs sobre la geologia de Mallorca i Menorca. Els següents treballs en importància també es deuen a un geòleg francès, Paul Fallot (1889-1960), que s'inicià en els estudis geològics de les illes Balears l'any 1912 elaborant la seva tesi doctoral sobre la serra de Tramuntana de Mallorca, treball que publicà l'any 1922, quan ja era catedràtic de la Universitat de Grenoble. També aquest any va ser a Menorca durant unes setmanes i després visità Mallorca i la part més oriental de la Serralada Bètica. Aquest geòleg va estar molt interessat a establir la relació geològica entre les illes Balears i, en particular, a determinar el paper que corresponia a l'illa de Menorca en el conjunt de l'orogènia beticobalear, sobre el qual enuncia una primera hipòtesi que, més tard, a la llum de noves troballes, modificà significativament.

Altres naturalistes estrangers importants que van visitar Menorca són el botànic californià Hermann Knoche (1870-1945), que va escriure *Flora balearica* (1921-1923) i va visitar l'illa els anys 1909 i 1912; el capità anglès Philip Winchester Munn, que va viure a Alcúdia (Mallorca) des del final de la Primera Guerra Mundial fins a la seva mort i va escriure diverses obres de gran qualitat sobre l'avifauna de les illes Balears, la més significativa de les quals fou *The Birds of the Balearic Islands* (1931); i el zoòleg polonès Szymon Tenenbaum, que visità les illes l'any 1913 i després publicà una obra en polonès sobre la fauna de colèpters illencs titulada *Fauna Koleopterologiczna wysp balearskich* (1915).

Entre els científics de l'Estat espanyol que arribaren a Menorca durant el primer terç del segle XX, coneixem el geòleg Maximino San Miguel de la Cámara i el botànic Carles Pau, els quals publicaren sengles articles sobre l'illa des del punt de vista de la seva especialitat. A més, hi ha diversos i nombrosos científics que escrigueren sobre algun grup animal o vegetal de les illes Balears o, fins i tot, d'un àmbit geogràfic més ampli que van incloure informacions sobre les espècies menorquines del grup estudiat, dels quals moltes vegades no sabem d'una manera fefaent si van arribar a visitar l'illa personalment o si van treballar amb material que els havien tramès corresponents menorquins o científics forans que havien fet recol·leccions de material per a ells. Entre ells tenim el botànic González Frago, el qual, en un parell d'articles sobre els fongs espanyols, va esmentar cinc fongs de Menorca, alguns de nous per a la flora balear; Gerónimo Barroso, professor de l'Institut de Segon Ensenyament de Salamanca, que va publicar dos treballs sobre els briozous de les costes valenciana i balear (1915 i 1935), als quals va seguir un petit treball dedicat específicament a les espècies menorquines (1922), i Lozano Rey, que va publicar un llibre sobre els cefalòpodes de Catalunya i les Balears (1905).

4. Campanyes i excursions científiques

Una altra novetat en el camp científic que s'inicià amb el segle és la inclusió de Menorca en el programa de campanyes de recerca de diversa índole i, molt especialment, oceanogràfiques. Així, l'any 1914 arribà el canoner de l'Armada espanyola *Vasco Nuñez de Balboa*, que estava realitzant una campanya oceanogràfica en aigües de les Balears dirigida per

Odón de Buen i emprava material del laboratori de biologia marina de Porto Pi. Sis anys més tard, visità Menorca el iot *Giralda*, transformat per a l'ocasió en vaixell oceanogràfic, que transportava la plana major de l'Instituto Oceanográfico Español i dirigit pel mateix Odón de Buen, que comptà amb Francesc Ferrer com a col·laborador. El motiu d'aquesta visita, que va tenir lloc a principi de setembre, era preparar una campanya científica de caire internacional que s'havia de dur a terme a principi d'octubre i en la qual havia de participar el príncep Albert de Mònaco. La manca de notícies a la premsa local en relació amb aquest fet fa pensar que la campanya no es va realitzar o que el *Giralda* no va ancorar al port de Maó durant el seu segon periple.

Una altra campanya científica de caire molt diferent que va tenir lloc a l'illa estava destinada a establir unes estacions per determinar la intensitat de la gravetat a Menorca dins d'un projecte d'abast estatal organitzat per l'Instituto Geográfico y Estadístico. La campanya a Menorca preveia l'establiment de tres estacions, les dues primeres a Ciutadella i Fornells, respectivament i, la tercera, a Maó, en una segona fase. La comissió encarregada d'instal·lar aquestes estacions comptava amb Guillermo Sans, enginyer geògraf i capità d'artilleria, i Fèlix Creu Vega, doctor en ciències i topògraf.

També fou una novetat la realització d'excursions científiques per part d'institucions acadèmiques, com és el cas de la visita realitzada a Menorca la setmana santa de l'any 1933 per membres de la Institució Catalana d'Història Natural, per tal de celebrar a l'illa una de les reunions extraordinàries de la Institució i, a la vegada, explorar el seu medi natural. Amb motiu d'aquesta visita es va preparar una guia de l'excursió, que no venia signada per cap autor, que recollia l'estat dels coneixements sobre la geologia, la flora i la fauna de Menorca. La publicació recollia també una bibliografia exhaustiva de dos-cents vuitanta-sis títols referida totalment o parcialment a Menorca amb els articles i els llibres classificats segons el tema (èpoques geològiques, grups botànics i zoològics) i que havia estat preparada, en bona part, per Emiliano Castaños (Institució Catalana d'Història Natural, 1933)

Un darrer aspecte que cal tenir en compte d'aquesta excursió científica, com observava encertadament Camarasa (2000), és que els expedicionaris van actuar com a veritable ambaixada cultural del novell Govern de la Generalitat de Catalunya i, a Menorca, se'ls va rebre d'acord amb aquesta circumstància: durant la seva estada a l'illa van ser atesos per una àmplia representació de la societat illenca i, molt especialment, del seu món cultural, encapçalada pel batlle de Maó. En relació amb aquest aspecte de la visita, també és interessant tenir en compte el fet que, en aquell moment, a l'illa també es manifestava una polèmica entre els partidaris d'una autonomia de Menorca específica per a l'illa i els partidaris que fos inclosa dins de la regió catalana i els que no volien cap autonomia o volien que Menorca s'adherís a un estatut d'autonomia balear.

Per acabar amb aquest apartat, cal esmentar, encara que sigui a títol anecdòtic, l'excursió turisticocientífica per la Mediterrània que va organitzar la publicació francesa *Revue Générale des Sciences* el març de 1913 a bord del transatlàntic *Ile-de-France* i que va tenir una de les seves escales al port de Maó. Al front de l'expedició figurava Lucien Rouillet-Chéry, secretari general de la publicació, i l'estada dels viatgers, cent vuitanta en total, només va durar un matí, durant el qual realitzaren diverses visites culturals als principals llocs d'interès propers a Maó, visites organitzades des de l'Ateneu maonès.

5. El paper de les institucions

La situació cultural de Menorca i, en particular, de Maó a principi del segle XX presenta una notable diferència en relació amb tot el segle anterior. Aquesta diferència es deu a l'existència de diverses institucions culturals sòlides que van jugar un paper important en la dinamització i la cohesió del món científic i humanístic menorquí. La primera d'aquestes entitats fou l'Institut General Técnico de Mahón, que, si bé existia des del darrer terç del segle XIX, fou a principi del segle XX quan va passar de la plantilla fundacional de cinc professors a una de vuit l'any 1900 i a una de vint, entre catedràtics, auxiliars i suplents, l'any 1915. Aquesta demanda docent va fer que molts dels científics menorquins abans esmentats exercissin de professors durant un període més o menys llarg de la seva vida. Així, a principi de segle passaren pel claustre de professors Maurici Hernández, els dos germans Ferrer Hernández i, cap als anys vint, Josep M. Jansà. A aquests professors autòctons hem de sumar la presència de professors de fora, com ara Emiliano Castaños, els quals, durant la seva estada a Menorca, van contribuir al desenvolupament dels estudis biològics a l'illa.

Una segona institució important per a la cultura de Menorca fou l'Extensión Universitaria, la idea de la qual va néixer a les tertúlies de rebotiga de la farmàcia de Maurici Hernández, on participaven, a part d'ell mateix, Ferrer Aledo, Rodríguez Femenias, professors de l'Institut General Técnico i altres persones relacionades amb el món cultural i científic de l'època. Els principals impulsors de la idea foren, d'una banda, el metge i funcionari de duanes d'origen valencià Enric Alabern, que tenia una experiència prèvia pel que fa al cas adquirida durant la seva anterior destinació a la vila de Portbou i, de l'altra, José Pérez de Acevedo, professor de l'Institut de Maó nascut a l'Havana (Motilla Salas, 2004).

L'Extensión Universitaria de Menorca es creà el març de l'any 1904 en el marc del programa d'«Extensión universitaria» de la Universitat de Barcelona, a la qual fou adscrita. El propòsit d'aquesta institució era organitzar cursos d'ensenyament sistemàtic dirigits a persones que només havien tingut accés als estudis primaris o que volien completar la seva formació amb temes que no havien estudiat durant l'ensenyament secundari. Així, els cursos es van dividir en tres grups: en primer lloc, els que oferien formació en arts, oficis i professions; en segon lloc, els de formació general, i, en tercer lloc, els d'aprenentatge d'idiomes.

L'Extensión Universitaria menorquina inicià els cursos a l'Institut General Técnico i els continuà als locals de l'Ateneu després que fos fundat. Les classes foren impartides per professors de l'Institut i alguns dels membres del món cultural i científic menorquí esmentats més amunt. La institució continuà amb les seves activitats fins ben entrada la segona dècada del segle XX, després d'haver sofert un procés de decadència similar al que havien patit, en l'àmbit de l'Estat espanyol, totes les institucions d'aquest tipus.

La darrera entitat que va intervenir en la dinamització de la investigació científica a l'illa de Menorca durant el primer terç del segle XIX i segurament la que va jugar el paper més important fou l'Ateneu de Maó. Aquesta entitat, el nom complet de la qual és Ateneu Científic, Literari i Artístic, va ser fundada pel mateix grup de persones que van crear l'Extensión Universitaria només un any més tard (Hernández Mora, 1981).

La importància del paper de l'Ateneu de Maó en el món científic menorquí de principi de segle XX es va manifestar en tres dels seus aspectes principals: la difusió dels coneixements, l'afavoriment dels intercanvis entre científics i la promoció d'investigacions. La base d'aquesta activitat ateneística fou també triple: en primer lloc, el manteniment per part

de la institució del Museu de Ciències Naturals amb un fons important; en segon lloc, la realització de cicles de conferències científiques destinades a un públic no especialista; i, en tercer lloc, el manteniment d'una publicació periòdica, la *Revista de Menorca*, on es publicaven treballs d'investigadors menorquins i forans dedicats a Menorca, juntament amb treballs de temes més generals (Canut Ruiz, Amorós Portoles, 1988). Els dinamitzadors de la institució, ja fos com a caps de la Secció de Ciències Naturals de la qual disposava l'Ateneu, com a conservadors del seu Museu, com a oradors a la tribuna de l'entitat o com a autors d'articles a la *Revista de Menorca*, foren, una vegada més, Maurici Hernández Ponsetí, Jaume Ferrer Aledo, Emiliano Castaños i Josep M. Jansà, als quals acompanyaren en el projecte totes les forces culturals maoneses i, en particular, un nodrit equip d'humanistes que tingueren cura del desenvolupament de les ciències humanes.

Per donar una idea de la importància de la institució val a dir que el seu Museu tenia la col·lecció d'algues de Rodríguez Femenias, que arreplegava set mil plecs d'algues diferents, la majoria de la Mediterrània occidental i alguns exemplars de l'Atlàntic, que fou considerada com la primera d'Europa en la seva especialitat durant molt de temps. Una segona col·lecció important del Museu era la de petxines i cargols de Cardona i Orfila, també amb milers d'exemplars de tot el món, que, en el seu moment, fou considerada la segona en importància de l'Estat espanyol, només superada per la del Museu de Historia Natural de Madrid. A aquestes dues col·leccions se n'han d'afegir d'altres de menor importància, com una de coleòpters del mateix Cardona i Orfila i una altra d'aus dissecades d'Hernández Ponsetí. L'existència d'aquests fons propiciaren que l'Ateneu i el seu Museu fossin punt de referència obligada al llarg del segle XVIII per a tots els naturalistes que arribaren a Menorca en el primer terç del segle XIX.

Bibliografia

- CAMARASA, J. M. (2000), *Cent anys de passió per la natura: Una història de la Institució Catalana d'Història Natural: 1899-1999*, Barcelona, Institució Catalana d'Història Natural.
- (2003), «Els botànics fanerogamistes estrangers corresponsals de J. J. Rodríguez Femenias». A: CAMARASA, J. M.; VIDAL HERNÁNDEZ, J. M. (coord.), *Joan Joaquim Rodríguez Femenias, un naturalista menorquí del segle XIX*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis, p. 289-308.
- CANUT RUIZ, M. L.; AMORÓS PORTOLES, J. L. (1988), *Anatomía de una cultura: Cien años de la «Revista de Menorca» (1888-1988)*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis, 384 p.
- CARRERAS VERDAGUER, C. (1979), «Maurici Hernández Ponsetí, un naturalista menorquí», *Randa*, 8, p. 204-214.
- CASTAÑOS FERNÁNDEZ, E. (1933), «Descripció d'un *Blennius* de Menorca, *B. portmahonis*», *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural*, 33, p. 322-323.
- HERNÁNDEZ MORA, J. (1981), «Els orígens de l'Ateneu de Maó», *Revista de Menorca*, p. 19-72. [Primer semestre]
- INSTITUCIÓ CATALANA D'HISTÒRIA NATURAL (1933), *Reunió extraordinària a l'illa de Menorca*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- MOTILLA SALAS, X. (2004), *Regeneracionisme i educació popular a Menorà: La contribució de José Pérez de Acevedo (1903-1917)*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis.

- PÉREZ MELLADO, V. (2005), «Amfibis i rèptils». A: VIDAL HERNÁNDEZ, J. M. (dir.), *Enciclopèdia de Menorca*, V (vol. 2), Maó, Obra Cultural de Menorca, p. 119-232.
- VIDAL HERNÁNDEZ, J. M. (1999), «Les dècades prodigioses de la ciència a la Menorca del XIX», *Randa*, 47, p. 5-34.
- (2002), «Josep M. Jansà Guardiola: la formació de la meteorologia mediterrània». A: JANSÀ GUARDIOLA, J. M., *Obra escollida: Meteorologia de Menorca, Balears i la Mediterrània*, Madrid, Ministerio de Medio Ambiente; Palma, Universitat de les Illes Balears; Maó, Institut Menorquí d'Estudis, p. 19-38.
- (2003), «Naturalistes menorquins i estrangers a Menorca en el darrer terç del segle XIX. Un model de xarxa científica». A: BATLLÓ ORTIZ, J.; BERNAT LÓPEZ, P.; PUIG AGUILAR, R. (coord.), *Actes de la VII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, p. 135-143.